

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Journal of the Faculty of Divinity of Çukurova University

30. Yıl Özel Sayısı Eylül / September 2022 • 1-15

e-ISSN: 2564-6427 • DOI: 10.30627/cuilah.1148484

TANZİMAT SONRASINDA YÜKSEK DİN EĞİTİMİNDE İSLAHAT: DARÜLFÜNÛN ULÛM-I ÂLİYE-İ DİNİYE ŞUBESİNİN KURULMASI

*Reform in Higher Religious Education After the Tanzimat: Establishment of
Darülfünûn Ulûm-ı Âliye-i Diniye Faculty*

ZEKİ SALİH ZENGİN

Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve
Din Bilimleri Bölümü, Ankara, Türkiye

Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Philosophy and Religious Sciences, Ankara, Turkey

zekisalih55@gmail.com <https://orcid.org/0000-0003-2354-8899>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/ Received: 25.07.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 29.08.2022

Yayın Tarihi/Published: 30.09.2022

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Zeki Salih Zengin)

Telif/Copyright: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Published by Çukurova University Faculty of Divinity, 01380, Adana, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

TANZİMAT SONRASINDA YÜKSEK DİN EĞİTİMİNDE İSLAHAT: DARÜLFÜNÛN ULÛM-I ÂLİYE-İ DİNİYE ŞUBESİNİN KURULMASI

Reform in Higher Religious Education After the Tanzimat: Establishment of Darülfünûn Ulûm-ı Âliye-i Diniye Faculty

Öz

Tanzimat, Osmanlı Devleti'nin son birkaç asırda yaşadığı bunalımlardan çıkış için gösterilen çabaların müteselsil aşamalarından birisi olarak yönetim, hukuk, ekonomi ve eğitim alanlarında topyekun bir değişim dönemidir. Gelenek yahut Kanun-ı Kadim'e dayalı çözümün üretilmemesi, Devleti, zorunlu olarak *ötekinin* model alınması sonucuna götürmüştür. Gelinek nokta, devlet ve toplumun gelenekten tamamen kopmasını değilse bile geleneğin yeni baştan anlaşılması ve yorumlanması ile beraber yeni bir düzenin kurulmasını gerektirmiştir. Bu, klasik Osmanlı devlet ve toplum yapısında Meşihat'ın sorumluluğundaki hukuk ve eğitimin yeniden düzenlenmesi anlamına gelmektedir. Şu halde Tanzimatla başlayan değişim hareketinin merkezinde ilmiye teşkilatının görev alanları ve sorumluluklarının yeniden belirlenmesi vardır. Bu kapsamda genel eğitim, medrese dışına çıkarılmış, Maarif Nezareti'nin sorumluluğunda merkez ve taşrada yeni bir eğitim teşkilatı kurularak farklı alanlarda yeni mektepler açılmıştır. Genel eğitimin ilmiye teşkilatı dışında yapılanmasından sonra Meşihat'ın sorumluluğunda kalan medreselerdeki eğitimin kalitesi, eğitim anlayışı, program ve öğretim yöntemleri ile ihtiyaca karşılık verebilme gücü tartışılmıştır. Tartışmalar esnasında ileri sürülen gerekçelerin gelenek karşıtlarının ithamlarından ibaret olmadığı, aksine haklılık payının olduğu; hatta tespitlere katılanlar arasında ilmiye mensuplarının sayısının hiç de az olmadığı görülmektedir. Tanzimat sonrasında medreseler hakkında yapılan tartışmalar zaman içerisinde sonuç vermiş, medreseler yeni bir anlayışla, mektep yapısı içerisinde yeniden düzenlenmiştir. II. Abdülhamit dönemi ülkemizde eğitim alanında önemli gelişmelerin kaydedildiği, yeni eğitim sisteminin geliştiği bir dönemdir. Böyle bir ortamda din eğitimi, eğitim alanındaki gelişmelerin dışında kalmamış, hakkındaki tartışmalar da göz önünde bulundurularak medrese dışında yeni bir yapı içerisinde vücut bulmuştur. Bu kapsamda yüksek din eğitimi, II. Abdülhamit döneminde tekrar açılan Darülfünun'da kendisine yer bularak geleneksel medrese sisteminin dışına çıkmıştır. Her ne kadar II. Meşrutiyet döneminde kısa bir süre tekrar eski konumuna dönmüş ise de bu durum fazla uzun sürmemiş Cumhuriyetin kurulması ile İlahiyat Fakültesi adı ile üniversiteye tekrar geri dönmüştür. II. Abdülhamit döneminde 1900 yılında açılan Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi, Türkiye'de kurulan ilk İlahiyat Fakültesidir. Şubenin açılması hem din ilimlerinin öğretiminde hem de din eğitimi anlayışında önemli değişimlere yol açmıştır. Şubenin öğretim programında Felsefe ve Dinler Tarihi gibi derslere yer verilmesi geleneksel anlayıştan daha farklı ve geniş bir bakış açısına işaret eder. Amaç sadece mevcut bilginin aktarılması değil, bunun ötesinde dinin insan ve toplum hayatına yansıyan taraflarını öne çıkartarak güncel problemlere çözümler üretebilecek insanlar yetiştirmektir. Diğer taraftan Şubenin kurulması din eğitimi sisteminin yeni oluşturulan genel eğitim sistemi ile uyumlu hale getirilmesi için atılan ilk adımdır. Öğretimin basamaklara ayrılması ve programın hazırlanması, kuruma kayıt ve mezuniyet, başarının ölçülmesi ve istihdam alanları ile ilgili düzenlemeler öğretiminin daha planlı ve düzenli olmasını sağlamıştır. Yüksek din eğitimi alanında atılan bu adım daha sonra II. Meşrutiyet döneminde orta dereceli medreselerin ıslahı ile daha da genişleyerek Cumhuriyet dönemindeki İlahiyat Fakülteleri ile İmam-Hatip Okullarının temelini oluşturmuştur. Çalışmanın amacı ülkemizdeki yüksek din eğitiminin Darülfünun/üniversite yapısı içerisinde ilk defa yerini aldığı Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin kuruluş gerekçesi, taşıdığı özellikler ve sonraki dönemlere etkileri üzerinde, döneme ait arşiv kayıtları ile yasal düzenlemelere dayanan bilgiler vermek, bu eğitim kurumunu tanıtarak değerlendirmeler yapmaktır. Böylece günümüzdeki orta ve yüksek dereceli din eğitimi kurumlarının tarihi süreçte ortaya çıkışları ve gelişimleri hakkında gerçekçi ve tutarlı bir bakış açısının oluşmasına katkı sağlayacağımızı umuyoruz.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat, Dârülfünûn, Yüksek Din Eğitimi, Medrese.

Abstract

Tanzimat is a period of the total change in the fields of administration, law, economy, and education as one of the consecutive stages of the efforts made to get out of the depressions of the Ottoman Empire in the last few centuries. The inability to produce a solution based on tradition or the Ancient Law (Kanun-ı Kadim) has led the State to take the other as a model. The point reached has necessitated the establishment of a new order with the understanding and interpretation of tradition, if not the state and society completely breaking away from tradition. The mean of this is the rearrangement of law and education under the responsibility of Mashihat Institution in the classical Ottoman administration and social structure. Therefore, at the center of the change movement that started with the Tanzimat was the redefinition of the duties and responsibilities of the İlmiyye organization. In this context, general education was taken out of the madrasah, a new education organization was established in the main cities and the provinces under the Ministry of Education (Nazaret-i Maarif), and new schools were opened in different fields. After the structuring of general education outside of the İlmiyye organization, the quality of education in the madrasahs, which remained under the responsibility of Mashihat, the understanding of education, the program and teaching methods, and madrasahs' power to respond to the needs were discussed. The justifications put forward during debates shows that not only accusations of the opponents of tradition but that they have some valid reasons; it is seen that the number of members of the ilmiyya among those who participated in the determinations was not low at all. After the Tanzimat, the discussions about the madrasahs yielded results in time, and the madrasahs were reorganized within the maktab (school) structure with a new understanding. Abdülhamit II era was a term in which essential developments were recorded in our country's education field, and the new education system was developed. In such an environment, religious education was not left out of the developments in the field of education, and it was embodied in a new structure outside the madrasa, taking into account the discussions about it. In this context, high religious education had found a place in Darülfünûn that reopened in the Abdulhamit II era and excluded the traditional madrasa system. Although it returned to its former position for a short time in the Meşrutiyet II/Second Constitutional period, this situation did not last long, and with the establishment of the Republic, it returned to the university under the name of Faculty of Theology. The Ulûm-ı Âliye-i Diniye/Higher Religious Studies Faculty established in 1900 in the Abdulhamit II era is the first Theology Faculty in Turkey. The opening of the Faculty has led to essential changes in both religious education understanding and teaching of religious studies. The subjects like Philosophy and History of Religions were included in the faculty's curriculum sign different and broad viewpoints. The aim is not only to transfer existing knowledge but also to raise people who can produce solutions to current problems by highlighting the aspects of religion that are reflected in human and social life. On the other hand, establishing the Faculty is the first step to harmonizing the religious education system with the newly created general education system. The division of education into stages and the preparation of the program, registration and graduation in the institution, the measurement of success and the regulations related to the fields of employment have made the teaching more planned and regular. In the Meşrutiyet II (Second Constitutional) Period, it expanded further with the improvement of middle-grade madrasahs and formed the basis of the Divinity Faculties and Imam Hatip Schools (Prayer and Preachers Schools) in the Republican period. The study aims to provide information on the foundation of the Ulum-ı Âliye-i Diniye Faculty, where higher religious education took its place in the university structure of the Darülfünun for the first time in the country, its characteristics, and its effects on the following periods, based on the archive records of the period and legal regulations, and to make evaluations by introducing this educational institution. Thus, we hope to contribute to the formation of a realistic and consistent perspective on the emergence and development of today's secondary and higher religious education institutions in the historical process.

Keywords: Tanzimat, Dârülfünûn, Higher Religious Education, Madrasah.

GİRİŞ

Tanzimat sadece Osmanlı değil bütün Türk tarihi içerisindeki önemli dönüm noktalarından birisi olarak, Batı merkezli yeni gelişmelere son birkaç asırdan beri devam eden uyum sağlama yahut baş etme çabalarının sonucudur. Başka ve daha açık bir ifade ile Tanzimat, XVIII. asırdan itibaren peyderpey ve parçalar halinde başlayan Batı'daki gelişmelere uyum sağlama ve baş etme çabalarının devletin ve toplumun bütün teşkilat ve kurumlarını kapsayacak biçimde gerçekleştirilmesine karar verilmesinden sonra, devlet ve toplumun yeniden organizasyonu için başlatılan köklü reform/ıslah sürecinin başlangıcıdır. Bu sürecin özenti, keyfilik, kasıt yahut bir tercih olarak değil, bir *mecburiyet* olarak ortaya çıktığı ve sonraki dönemlerde de sürdürüldüğünün altını özellikle çizmek gerekir. Sadece İslam dünyası ve Osmanlı Devleti'ni değil bütün dünya toplumlarını etkileyen Batı Avrupa merkezli bilim, teknik, yönetim ve toplumsal alanlardaki gelişmeler karşısında hem coğrafi hem de tarihî süreçteki siyasî ve askerî rekabet nedenlerine bağlı olarak en fazla etkilenen kesimin İslam dünyası ve bhusus Osmanlı Devleti'nin olması şaşırtıcı değildir. Batının asırlar boyu devam eden siyasî, askerî, iktisadî, ilmî ve içtimaî değişiminin/evriminin neticesinde ortaya çıkan gelişmeler ve bunların ortaya çıkardığı sonuçlar, Osmanlı Devleti için benzer bir sürecin yaşanmasına fırsat vermemiş veya çok geç fark edilerek, zamanında ve olması gerektiği biçimde karşılık verilememiştir. Bu itibarla Osmanlı Devleti *geleneksel yapıyı korumak* yahut *değişimi gerçekleştirmek* gibi iki seçenektan birisini acilen tercih etmekle yüz yüze kalmıştır.

Şüphesiz değişimin gerçekleştirilmesi mutlaka ötekinin aynı ile kopya edilmesini gerektirmez ve sosyolojik olarak da böyle bir şey mümkün değildir; ancak özlenen, ideal anlamdaki değişimin de öncelikle hayata, dünyaya, bilgiye, topluma ve insana bakışı kapsayan bir zihniyet ve düşünce değişimine bağlı olduğu, bütün bunların da her toplumun kendi kültürel yapısı içerisinde ve geniş bir zaman diliminde tekâmül ederek ortaya çıkması gerektiği malumdur. Osmanlı toplumunda böyle bir sürecin yaşanmaması yahut çok ağır seyretmesi, değişimle zorunlu olarak karşı karşıya gelindiği esnada, *ötekinin* etki ve hakimiyetinin hızlı, kapsamlı ve derin olması gibi kaçınılmaz bir sonucu da beraberinde getirmiştir. Batı tesiri; hatta baskısı karşısında Osmanlı toplumundaki değişim, süreç içerisinde toplumun kendi dinamikleri ile taşlarını döşediği değil, oldukça geç fark edilen bir vakıa karşısında adeta çaresizlik içerisinde girilen bir yol olmuştur. Değişimin temel dinamiği, pratik ihtiyaçların giderilmesi ve yüz yüze gelinen ve bir türlü çözülemeyen problemlere derhal çözüm bulma ihtiyacıdır. Bu itibarla değişim tabandan değil tavandan başlamış, toplumun gerçekten ihtiyacı olan unsurlarla birlikte aydın/elit kesimin kimi zaman inanarak gerekli gördüğü ve taktir ettiği, kimi zaman da mecbur kaldığı ve topluma dayattığı unsurlar içerebilmiştir. Sonuçta, geleneksel anlayış ve kurumların terk edildiği yenilik süreci, etkisi günümüzde bile devam eden birtakım ayrışma ve çatışmalara yol açmıştır¹.

Tanzimat, yenileşme/ıslahat/modernleşme/reform/batılılaşma sürecinin sebebi ve başlangıç noktası değil, süreç içerisindeki bir aşaması ve sonucudur. Sürecin başlangıcını XVII. asra kadar geriye götürmek mümkündür. Tanzimat, önceki iki asırda fark edilen yetersizliklere iç dinamiklerle çözüm bulunamamasının vardığı bir sonuçtur. Böyle bir sonuca gelinmesindeki temel neden, esasen çok daha erken dönemlerde tespit edilen problemlerin *zihinsel ve köklü bir değişimle değil pratik ve anlık birtakım tedbirlerle çözülebileceğine olan yanlış kanaattir*². Söz konusu husus sadece Osmanlı dönemi değil, henüz Osmanlı Devleti'nin kurulmasından önce İslam dünyasının içine düştüğü durgunlukla alâkalı, üzerinde ayrıca durulması gereken çok daha derin bir konudur. Meseleye büyük fotoğraf olarak bakıldığında Tanzimat'ta gelinen nokta, özelde Osmanlı, genelde ise İslam dünyasının durağanlığının bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. XIX. asırda Batı tesirinin sadece Osmanlı değil Mısır, İran ve Hindistan gibi geniş bir coğrafyada hakim olmasının köklerini, İslam dünyasının son altı asırda içine düştüğü kısır döngüde aramak gerekir.

¹ Ani ve hızlı toplumsal değişimin geleneksel toplumlardaki etkisi üzerine önemli bir çalışma olarak, bkz. Daryush Shayegan, *Yaralı Bilinç Geleneksel Toplumlarda Kültürel Şizofren* (İstanbul: Metis Yay., 2020).

² Layihalarla ilgili bilgi ve değerlendirmeler için, bkz. Ali İbrahim Savaş, "Lâyiha Geleneği İçinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı İslahat Projelerindeki Tespit ve Teklifler", *Bilgi* 9 (1999), 87-113.

Osmanlı yenileşme ve değişim hareketinin süreç içerisinde ve tabandan gelmemesi, diğer kurumlar gibi eğitimin de yukarıdan ve radikal müdahaleler ile değiştirilmesini gerektirmiştir. Daha da ötesinde değişim hareketi içerisinde eğitim - en azından ilk yıllarda - değişime yol açan ve doğuran değil, değişim hareketi ile biçimlendirilen bir kurum olmuştur. Bu itibarla eğitim kurumu, Tanzimatla birlikte başlayan köklü reform hareketini *başlatan değil, sürdüren* bir niteliği haizdir. Tanzimat döneminde eğitim alanında yapılan çalışmaların önceki dönemlerden farkı, eğitimin askerî, tıp ve teknik alanlarda birtakım kurumların açılması biçiminde eklemeler şeklinde değil, teşkilat ve zihniyet değişimini de kapsayacak şekilde bütüncül nitelikte yapılmasıdır. Böylece eğitimde ilmiye ve medresenin temsil ettiği geleneksel yapı yanında maarif ve mektebin temsil ettiği tamamen farklı yeni bir sistem kurulmuştur. Yeni eğitim sisteminin kurulması ile birlikte genel eğitim bütünüyle maarifin denetimine geçerken, din hizmeti görevlileri ile şer'î hukuk alanında istihdam edilen kadıların eğitiminin yapıldığı medreseler ilmiyenin denetiminde kalmıştır.

Genel eğitimdeki değişime ilmiye mensuplarının tamamen karşı oldukları ve engellemeye çalıştıkları gibi bir yaklaşım gerçeği bütünüyle yansıtmamaktadır. Tepki yahut memnun olmayanlar elbette vardır; ancak bunu son derece doğal kabul etmek gerekir. Zira, sadece eğitim değil, diğer kurumları da kapsayan böylesine esaslı bir değişime, yüzlerce yıllık köklü bir geleneğin eğitim, hukuk ve din hizmetlerinden sorumlu ve yetkili bir zümrenin hiç tepki vermemesini beklemek abes olacaktır. Osmanlı bürokrasisinin temel dayanaklarından en önemlisi olan ilmiye, zaman içerisinde farklı tutumları olmakla birlikte başından itibaren askerlik, eğitim, hukuk ve maliye alanlarında yapılan yenilik hareketlerine ciddi bir tepki göstermediği gibi aksine destek vermiştir³. XIX. asırda güçlenen materyalist düşüncenin yanı sıra Batı kültürünün eğitim sistemi ve Türk toplumu üzerindeki tesirleri tabiidir. Böyle bir durumun ulemanın da içinde bulunduğu önemli bir kesimi rahatsız etmiş olmasının ve tepki gösterilmesinin anlaşılacak bir tarafı yoktur.

Bununla birlikte ilmiyenin, yenilik hareketlerinde tutucu ve engelleyici bir tarafının olduğunu, bu tutumun özellikle dinî konular ile eğitimde kendi etkinlik alanını oluşturan medreselerde öne çıktığını söylemek ve buna dair birçok örnek vermek mümkündür. Öncelikle ilmiyenin, düzenini kaybeden kurumlar arasında olduğu klasik ıslahat layihalarında yer verilen bir konu olmasına rağmen, ciddi herhangi bir adım atılmamıştır. Benzer durum Meşihat'ın, Kur'an'ın matbaada basılmasını uygun görmemekteki ısrarlı tutumunda ve Kur'an'ın diğer dillere tercümesine karşı çıkmasında da somut biçimde görülmektedir⁴. Bugün anlamsız ve tutarsız gördüğümüz bu kararları alan Meşihat'ın aynı tavrı medreselerdeki eğitimin yoluna konulmasında da göstermesi, yenileşme konusundaki tereddütlü ve ağır davranışının bir sonucudur. 1873 yılında 15 müderrisin, medreselerdeki eğitim kalitesini artırmak amacıyla hazırladığı program herhangi bir karşılık görmemiştir. İlerleyen zaman içerisinde aynı problem, içinde ulemanın da yer aldığı daha geniş bir kitle tarafından dile getirilmesine rağmen Meşihat'ın öncü olduğu herhangi bir teşebbüse rastlanmamaktadır. Dile getirilen şikayetlere ilgi, ne yazık ki ilmiye değil sivil bürokrasi yani Kalemîye kesiminden gösterilmiş, çözüm için öneriler getirilmiştir. II. Abdülhamit döneminde bu hususta sunulan arızaların birçoğu ilmiye dışından gelmiştir. Daha açık bir ifade ile ilmiye mesleğinin sorumluluğundaki kurumlarla ilgili gelişmelerden birçoğu, bu mesleğin mensupları tarafından değil, dışarıdan müdahalelerle gerçekleşmiştir. Darülfünun'da açılan Ulum-ı Âliye-i Diniye Şubesi de bu kabil bir müdahalenin sonucudur. İlmiyenin duyarsızlığı, tükenmişliği yahut ne yapacağını bilememezliği, sonraki dönemde de devam etmiştir. II. Meşrutiyet döneminde 1914 tarihli medrese ıslahı her ne kadar Meşihat tarafından yapılmış ise de ıslahata karar veren tarafın siyasi iktidar olması yanında, başta

³ Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlmiye Sınıfı* (İstanbul: Birey Yay., 2004); Osman Özkul, *Gelenek ve Modernite Arasında Ulema*, (İstanbul: Birharf Yay., 2005); Abdülhamit Kırmızı, "Şer'an Olmadığı Halde Kanunen ve Nizamen: Osmanlı Uleması ve Tanzimat", *Sahn-ı Semân'dan Darülfünun'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası-Alimler, Müesseseler ve Fikri Eserler XIX. Yüzyıl*, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 31-71; M. Yasin Taşkesenlioğlu, "Siyaset ve Modernleşme Karşısında İlmiye Ricalı", *Mavi Atlas* 6/1 (2018), 326-348.

⁴ Bkz. BOA. ŞD. No: 205/36 (1ef 2), 19 Şubat 1287 (2 Mart 1872); "Kur'an-ı Kerim Tercümesi Hakkında", *Hayrül-Kelam* 17, 14 Rebiülahir 1332 (12 Mart 1914), 136.

talebeler olmak üzere bir kısım müderrislerin baskı düzeyindeki zorlamalarının olduğu da ortadadır⁵. İslahata ön-ayak olanlardan yahut gereğine vurgu yapanlardan Mehmet Şevketi, Mehmet Şemseddin [Günaltay] gibi zevâtın medrese dışında; hatta yurt dışında eğitim gördüklerini hatırlamak gerekir. Yine ıslahatı gerçekleştiren Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi yanısıra, devam ettiren Şeyhülislam Musa Kazım Efendilerin ilmî kimlikleri yanında güçlü siyasî kimliklerinin de olduğu bilinmektedir⁶. İlerlemeyi, gelişmeyi ve çözümü üreten bütün bu hareketin siyasî tarafı vardır ve iyi ki vardır. Bununla beraber başta talebeler olmak üzere gelenekçi tutuma sahip olmayan, dünyadaki gelişmelerden haberdar, münevver ulemanın katkısını da unutmamak gerekir.

Bu kısım da üzerinde duracağımız husus 1900 yılında Darülfünun'da açılan Ulum-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin açılması süreci, gerekçeleri ve faaliyetleri olacaktır. Konu eğitim tarihi kaynaklarında yer almakla birlikte hakkında müstakil olarak yapılmış yeterli çalışma bulunmamaktadır. Ülkemizde medrese dışında açılan ilk yüksek din eğitimi kurumu olan Şube'nin açılmasından günümüze kadarki gelişimi ve vardığı safha göz önünde bulundurularak, söz konusu girişimin anlamı ve değeri hakkında değerlendirmeler yapacağız.

1. YÜKSEK DİN EĞİTİMİ NEDEN MEDRESE DIŞINA ÇIKTI?

Tanzimat öncesinde başlayan ve Tanzimatla birlikte genel eğitimi kapsayan genişlikte reform yapılırken medreselere herhangi bir müdahale söz konusu değildir. Neden müdahale edilmediği sorusuna iki farklı bakış açısı ile cevap aranabilir. Bunlardan ilki ilmiye mensuplarına duyulan saygı ve güvendir. Buna göre ıslaha duyulan ihtiyaç, mensupları tarafından zaten fark edilerek gerekli düzenlemeler yapılacaktır. Dolayısıyla, dışarıdan müdahaleye gerek yoktur. İkincisine göre ise ilmiye geleneksel yapının temsilcisidir. Tanzimat, geleneksel olanın terki ve yeni bir teşkilatın kurulması girişimi olduğuna göre böyle bir süreçte ilmiye ve medresenin zaten yeri yoktur. Şu halde yapılması gereken, ilmiye ve medreseyi kendi haline bırakmak, kendi yapısı içinde faaliyetine çok gerekli olmadıkça müdahale etmemek ve yenilik hareketine onay ve destek vermesini de beklememektir. Yine bu görüşle bağlantılı olarak eğitimde yenilik hareketini, geleneksel eğitim kurumlarını yeni anlayışa uygun olarak dönüştürmek biçiminde değil, eskiyi terk edip yeni bir teşkilat kurarak, geliştirip yaygınlaştırmak biçiminde gerçekleştirmek daha uygun olacaktır. Buna göre Tanzimat ve sonrasında genel eğitim için ikinci yol, dinî eğitim için ise ilk yol tercih edilmiştir. Genel eğitim için medrese dışında, farklı bir anlayışla mektep adıyla yeni bir kurum ve maarif adıyla yeni bir teşkilat oluşturulmuştur. Böylece eğitim sistemi ilki medresenin temsil ettiği geleneksel-dinî, diğeri mektebin temsil ettiği yenilikçi-genel eğitim olarak iki başlı; hatta birçoğu izinsiz olarak açılan yabancı ve azınlık mektepleri de katılırsa, üç başlı bir yapıya bürünmüştür.

Söz konusu farklılaşmadan sonra Devlet, bütün gücünü yeni sistemin gelişmesi ve yaygınlaşmasına hasretmiştir. Bununla birlikte, medreselerdeki eğitim teşkilat ve anlayışının düzenlenmesine de kimse karşı çıkmamıştır. Bu yöndeki beklenti, ihtiyaç ve tavsiyelere rağmen Meşihat, harekete geçmediği gibi kendi hakimiyet alanına müdahaleler yapılmasını uzun bir zaman seyretmekle yetinmiştir. Mesela 1873 yılında medrese programının ıslahı amacıyla bir grup müderris tarafından hazırlanan rapor somut herhangi bir sonuca yol açmamıştır. Benzer tavır II. Abdülhamit döneminde de sürmüştür. Safvet Paşa'nın medrese eğitiminin aksayan tarafları ile ıslahı hakkındaki 1880 tarihli arızası yanında bazı ilmiye mensupları tarafından medreselerin ıslahı konusunda sunulan raporlar da herhangi bir karşılık bulmamıştır⁷. Tepkisizliğin nedeni, Meşihat'ın böyle bir teşebbüsünün siyasî engellemelerle karşılaşması

⁵ Bkz. Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, (Ankara: Akçağ Yay., 2002), 29-89. Her ne kadar ıslah çalışması 1910 yılında başlamış ise de asıl ve köklü ıslah 1914 yılında yapılmıştır. Medreselerin çağın ihtiyaçlarına göre ıslahı için gerekli düzenlemelerin yapılacağı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1913 ve 1917 yıllarında hazırlanan programlarında belirtilmiştir. Bkz. *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesi*, (İstanbul: 1329-1331 (1913), mad. 46; *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesi*, (İstanbul: 1333 (1917), mad. 40.

⁶ Bkz. *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, Haz. Ali Suat Ürgüplü, (Ankara: Türkiye İş Bankası Yay., 2015), 392-394.

⁷ Bkz. Zeki Salih Zengin, *II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, (İstanbul: Çamlıca Yay., 2021), 119-140.

endişesi olabilir mi? Böyle bir ihtimalden en azından 1876 yılına kadarki dönem için değilse bile sonrası, II. Abdülhamit'in saltanat yılları için pekala söz edilebilir. Abdülaziz'in hal'i ve V. Murad'ın tahta geçmesi esnasında ulemanın ve medrese talebelerinin siyasî olaylara müdahaleleri II. Abdülhamit'in bu kesime olan güvenini sarsmıştır. Diğer taraftan II. Abdülhamit dönemi eğitim politikasının yeni eğitim sisteminin ve mekteplerin yaygınlaştırılması amacını taşıdığı ve bütün çabanın bu amaç için sarf edildiği malumdur. Ayrıca aşağıda da temas edeceğimiz üzere padişahın, ilmiyenin mevcut hali ile uhdesindeki dinî eğitim görevini başarıyla yerine getireceğine olan inancının hiç de güçlü olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, II. Abdülhamit dönemi için, medreselerin geleneksel yapılarının korunarak ıslah edilmeleri fikrinin siyasî alanda destek görmediğini ileri sürmek mümkündür⁸. Yine, eğitim alanındaki gelişmenin mektep lehine tercih edildiği, medreseden ancak halkın dini hassasiyetlerine karşılık olacak kadarıyla yararlanmanın tercih edildiği bilinmektedir.

Gerçekten de II. Abdülhamit dönemindeki gelişmeler bu eğilimin oldukça güçlü olduğunu, özellikle medresenin yüksek dereceli eğitim verilen aşamasının mektep biçiminde tasarlanarak, klasik medrese yapısının dışına taşındığını göstermektedir. Sözünü ettiğimiz husus bir tahmin yahut kanaate değil, açık bilgi ve atılan somut adıma dayanmaktadır. Atılan bu somut adım, 1900 yılında Darülfünun'da açılan Ulum-ı Âliye-i Diniye Şubesi ya da günümüzdeki karşılığı ile İlahiyat yahut İslami İlimler Fakültesidir. Şube'nin açılmasına tesir eden nedenlerden ilki, Meşihat'ın genel eğitim sahasındaki değişimin anlamını fark edememesi ya da değişime ayak uyduracak iradeyi gösterememesi nedeniyle medreselerin ihtiyaca karşılık veremeyen geleneksel yapılarını muhafazaya devamdaki ısrarcı tutumlarına tepki olmalıdır. İkincisi, halkın dinî bilgiye çok daha kolay ulaşmasını mümkün hale getirme çabası, üçüncüsü ise dini ilimlerin yeni bir bakış açısı ve bilimsel metotlarla çalışılabilir olmasına imkan hazırlamaktır. Böylece din ilimlerinin güncel problemlerle karşı karşıya gelerek çözümün bir aracı olmasına doğru önemli bir adım atılmıştır. Halbuki medrese, mevcut hali ile bilgiyi üretmekten ziyade aktaran ve nakleden, böylece geleneği adeta kutsallaştırarak, karşılaşılan problemlerin çözümü için gerekli olan yeni ve farklı bakış açısının önüne engeller çıkarabilmektedir. Söz konusu tavrın gelişmelere karşılık verememesi ve çözümsüzlük üretmesi, toplumda çatışmaya yol açabilecek ayrışmalara neden olmaktadır. Gelenek ve dinin temsilcileri olarak kabul edilen medrese yahut ilmiye mensuplarının yenileşme karşısındaki tutum ve tavırları, toplumun bir kısmının nazarında yenilik ve gelişmenin önünde engel olarak görülmesine neden olurken diğer bir kesime göre ise gelenek ve dinin muhafızı, koruyucusu ve hamisi olarak kabul edilmesine neden olmaktadır. Sonuçta, insanlar en temel konularda birbirinden uzak; hatta zıt kamplara ayrılmaya başlamış, ulemanın kimi zaman tepkisel kimi zaman da umursamaz tavırları sadece Batıcı, modernist olarak tanımlananlarda değil dindar, muhafazakar ve milliyetçi kesimde de tepkilere neden olmuştur⁹.

2. YÜKSEK DİN EĞİTİMİNİN MEDRESE DIŞINA TAŞINMASINA DOĞRU İLK ADIM: ULÛM-I DİNİYE MEKTEBİ

Sosyal değişimlerin aniden ve durduk yere değil, belirli sebeplere bağlı ve genellikle süreç içerisinde tedricen ortaya çıktıkları malumdur. Yüksek din eğitiminin medresenin dışına çıkması anlamına gelen Darülfünun Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin kurulmasının da yukarıda temas ettiğimiz birtakım gerekçelere bağlı bir ön hazırlığı vardır ki bu da Ulûm-ı Diniye Mektebi'nin kurulması teşebbüsüdür¹⁰. Buna göre, 1884 tarihinde öğretim süresi 5 yıl olan, programında Tefsir, Hadis, Kelam, Fıkıh ve Arapça Tercüme ve İnşa Usulü Hazırlık derslerine yer verilen ve yaşları 22-35 arasında 250 talebenin eğitim göreceği belirtilen Ulûm-ı Diniye Mektebi adıyla bir mektebin kurulması için hazırlık yapılarak nizamname layihası hazırlanmıştır. İstanbul

⁸ Şeyh Ali bin Muhyiddin, II. Abdülhamit'e sunduğu 27 Cemaziyelâhir 1314/21 Teşrinisânî 1312 (3 Aralık 1896) tarihli arızasında medrese mensupları ve ulema hakkındaki olumsuz tutumu nedeniyle çok sert biçimde tenkit etmektedir. Bkz. BOA. Y.EE. No: 71/89.

⁹ Amit Bein, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti: Değişimin Failleri ve Geleneğin Muhafızları*, (İstanbul: Kitap Yay., 2012), 39-53. Sırat-ı Müstakim Dergisinde yayınlanan ve ulemanın sert biçimde eleştirildiği yazı için, bkz. "Müslümanların Şimdiki Hali ve Şimdiki Uleması", *Sırat-ı Müstakim* 7/160 ve 161, 62-64 ve 78-79 (7 ve 12 Şevval 1329/1 ve 6 Ekim 1911).

¹⁰ BOA. Y.EE. No: 2/9, Rebiülevvel 1302/8 Kanunuevvel 1300 (20 Aralık 1884).

Gedikpaşa'da açılması tasarlanan mektebin nizamnamesinde talebelerin kabul şartları, imtihan usulleri ve mektebin idaresi hakkında bilgilere yer verilmiştir. Programında yer verilen dersler ve kabul edilecek talebelerin yaş aralığı, mektebin yüksek dereceli olarak planlandığını göstermektedir. Söz konusu mektebin açılması teşebbüsü iki biçimde yorumlanabilir. Bunlardan ilkinde göre, mektebin açılma gerekçesi medresenin mevcut hali ile yetersiz görüldüğü için din ilimlerinin tedris edileceği medreseden farklı bir yapıya ihtiyaç duyulmuş ve bu eksikliğin giderilmesi amacıyla yüksek dereceli bir kurum açılmıştır. Diğerine ise Ulûm-ı Diniye Mektebi'nin açılması teşebbüsü, medreseye alternatif olarak değil Maarif Nezareti'ne bağlı mekteplerde ihtiyaç duyulan muallimlerin yetiştirilmesi amacı taşımaktadır. Nitekim nizamname layihasında, mektebin padişahın himayesinde kurulduğu ve talebelerinin mezuniyetleri sonrasında atamaları yapıldığında maaşlarının Maarif tahsisatından ödeneceğinin belirtilmesi ikinci yorumu güçlendirmektedir (mad. 1. ve 9). Bununla birlikte mektep, sadece muallim yetiştirme amacı taşımış bile olsa böyle bir girişim, en azından bu hususta medresenin yeterli görülmediğini gösterir. Bunun da ötesinde, mevcut muallim mekteplerinde din dersi muallimi yetiştirmek de mümkün iken ayrı bir mektebin kurulmuş olması, mektebin aslında medreseye alternatif olarak düşünüldüğü; ancak şimdilik bunun fazla öne çıkartılmamasının daha uygun görüldüğü düşüncesini akla getirmektedir. Nitekim mektebin bu hali ile faaliyete geçmeyip daha sonra Darülfünun'da Şube olarak kurulması bu ihtimali güçlendirmektedir. Kurumun yüksek dereceli olarak tasarlanması, tespit edilen yetersizliğe pratik çözüm arayışının sonucu olarak değerlendirilebilir. Yine mektebe 22-35 yaşlar arasında talebe kabulü, medresenin geleneksel yapısına müdahale etmeyerek medresenin dışında ayrı bir kurum olarak tasarlanması, ulemanın tepkisini azaltma amacı taşıyor olmalıdır.

Planlandığı biçimi ile uygulamaya konulmayan bu çalışma sonuçsuz kalmamış; kurumun açılması daha farklı biçimde, 16 yıl sonra tekrar açılan Darülfünun bünyesinde Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi adı ile gerçekleşmiştir. Dolayısıyla mektebin açılması teşebbüsünü, Şubenin kurulmasına bir ön hazırlık olarak kabul etmek gerekir. Mektebin kurulması girişimi Meşihat tarafından yapılmamıştır. Esasen Meşihat'ın medrese dışında din ilimlerinin tedris edileceği ayrı bir mektebin açılmasına sıcak bakmayacağını tahmin etmek de zor değildir. Nitekim Şube'nin 1915 yılında Darülfünundan ayrılarak ıslah edilen medreseye katılması bunu göstermektedir.

3. DARÜLFÜNUN'DA ULÛM-I ÂLİYE-İ DİNİYE ŞUBESİ'NİN AÇILMASI VE FAALİYETLERİ

Akademik ve İdari Teşkilat

1900 yılında Ulûm-ı Âliye-i Diniye adı ile açılan Şube Türkiye'de açılan ilk İlahiyat yahut İslami İlimler Fakültesidir. Şube'nin idari yapılanması, Darülfünun Nizamnamesinde belirtilen genel esaslara uygun olarak belirlenmiştir. Öğretim süresi 4 yıl olan Şube, Maarif Nazırının teklifi ve padişahın onayı ile atanan müdür tarafından idare edilecektir. Şube'ye her yıl 18 yaşını doldurmuş, giriş imtihanında başarılı idadi, sultani ve Darülmualimîn mezunları yanında, bu mekteplerden mezun olmayanlar için ayrıca yapılacak imtihanda başarılı olan 30 talebe kabul edilecektir. Programında Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam, İslam Tarihi derslerine yer verilen Şube'den mezun olanlar, orta ve yüksek dereceli mekteplerde muallim olarak istihdam edilecektir¹¹. Programı, daha önce açılma teşebbüsünden bahsettiğimiz Ulûm-ı Âliye-i Diniye Mektebi'nden çok farklı olmayan Şube, II. Meşrutiyet'in ilanına kadarki 8 yılda toplam 88 mezun vermiştir¹². 1900-1908 yılları arasını kapsayan ilk dönemdeki mezun sayısına bakıldığında Şube'ye fazla ilginin olmadığı görülmektedir. Doğrusu bu dönemde Şube'nin medresedeki eğitime tercih edilecek fazla bir tarafının da olmadığı ileri sürülebilir.

Şube, asıl gelişimini II. Meşrutiyet döneminde Darülfünun'un gerçek bir üniversite olması konusunda atılan adımlarla sağlamıştır. II. Meşrutiyet döneminde yapılan düzenlemeler kapsamında 1913 yılında hazırlanan Talimatname ile günümüzdeki fakülte kurulu ve üniversite senatosu karşılığı Meclis-i Müderrisîn ve Darülfünun Meclis-i Umumiyesi oluşturularak, talebeler

¹¹ "Darülfünun-ı Şâhane Nizamnamesi", 16 Rebiülahir 1318/30 Temmuz 1316 (12 Ağustos 1900), *Düstur* VII, Birinci Tertip, (Ankara: Başvekâlet Matbaası, 1941), 659-664.

¹² Zeki Salih Zengin, *Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*, (Ankara: Maarif Mektepleri Yay., 2019), 61.

ulûm-ı şer'îye, edebiyat ve fûnûn alanlarında yapılan sınavlardaki başarılarına göre, merkezi giriş sınavları benzer bir usulle belirlenmeye başlamıştır. Şube ile ilgili gelişmelerden ilki isminin Ulûm-ı Şer'îye Şubesi olarak değiştirilmesi olmuştur¹³. İkinci değişiklik 1912 yılında başlatılan Şube'nin programı ile akademik yapısı üzerinde yapılan düzenlemelerdir. Edebiyat ve Şer'îye Şubeleri Meclis-i Müderrisînleri tarafından yapılan ortak toplantılarda Şer'îye Şubesi için iki yıllık hazırlık programı ile farklı programları olan Kelam ve Fıkıh kısımlarına (bölüm) ayrılmasına karar verilmiş; ancak uygulanması malî nedenlerle mümkün olmayınca vazgeçilmiştir¹⁴. Şube'nin farklı bölümlere ayrılarak belirlenen alanlarda uzmanlık eğitimine yer verilmesi çabası isabetli bir girişim olarak kabul edilmelidir. Bu girişim, daha sonra Şube'nin 1915 yılında intikal ettiği Darü'l-Hilafeti'l-Âliyye Medresesi çatısı altında gerçekleşme imkanı bulmuştur. Üçüncü bir değişiklik ise Şube bünyesinde günümüzdeki anabilim yahut bölümlere benzer biçimde "takım" adıyla düzenleme yapılmasıdır. Tefsir ve Hadis, Kelam, Fıkıh, İlm-i Ahlâk-ı Şer'îye ve Siyer ile Felsefe takımlarının her birisi içinde alanla ilgili derslere yer verilmiştir. Bu düzenleme ile programa Psikoloji (İlm-i Nefs), İlkçağ Felsefesi (Felsefe-i Ülä), Felsefe Tarihi, İslam Felsefesi (Felsefe-i Arap), Siyer, İslam Tarihi, Dinler Tarihi (Tarih-i Edyân) ve Ahlâk dersleri alınmıştır¹⁵. Karara rağmen, daha sonra hazırlanan programlarda Psikoloji dersine yer verilmediği gibi 1908-1909 programında yer verilen Usul-i Tedris (Öğretim Yöntemleri) dersi de kaldırılmıştır¹⁶.

Şube'nin programı eskiden kopuş değil, güncel şartlara uyum ve pratik ihtiyaçlara karşılık verme çabası yanında geleneksel olanın yetersizliğine gösterilen tepkinin sonucu olarak değerlendirilebilir. Ayrıca gerek II. Abdülhamit dönemindeki gerekse II. Meşrutiyet yıllarındaki düzenlemeler orta ve yüksek din eğitiminin mektep sistemi ile uyumlu hale getirilmesi çabasıdır. Bu çaba önemlidir; zira din eğitiminin yeni eğitim anlayış ve çalışmalarının dışında kalması, akademik başarısızlığa mahkum edilmesi yanında sistemin dışında kalması anlamına da gelecektir. Ayrıca Şube, medresenin devamı değildir; zira Şube'ye giriş için medrese mezunu olma şartı yoktur. En fazla, belirli dersleri alma ve Arapça gibi altyapıya sahip olma şartları giriş sınavında ölçülebilmektedir.

1912 yılında yapılan çalışmalar çerçevesinde mezunlarının istihdam alanları öncekine göre nispeten genişlemiştir. Mezunlar, orta ve yüksek dereceli mekteplerde sadece ulum-ı diniye değil Arapça, Ahlâk, Malumat-ı Medeniye ve Kanuniye dersleri muallimlikleri, Meşihat ve Evkaf memuriyetleri yanı sıra diğer memuriyetlere de atanabileceklerdir.

1913 yılında hazırlanan talimatnameye göre şimdilik orta dereceli bir mektepten mezun olmak şartı aranmaksızın sadece giriş imtihanında başarılı olan talebelerin kabul edileceği Şube'nin II. Meşrutiyet yıllarındaki talebe sayısına bakıldığında, önceki döneme göre çok daha fazla ilgi gördüğü anlaşılmaktadır¹⁷. Talebe kayıt defterlerine göre Şube'ye, Osmanlı vatandaşı olmayan Rumeli, Kafkasya ve İç Asya'dan gelen Müslüman talebeler de ilgi göstermiştir. Nitekim 1908-1913 yılları arasında kayıt yaptıran 276 talebenin 67'si Osmanlı tebaasından olmayan Rumeli, Kafkasya ve İç Asya'dan gelen Müslüman talebelerdir. Büyük çoğunluğu İstanbul dışından gelen, babaları genellikle din görevlisi olmakla beraber aralarında çiftçi, esnaf, tüccar ve memur olan talebeler arasında dersiam yahut bir yandan da medrese tahsiline devam edenler bulunmaktadır¹⁸. Bu bilgiler Şube'nin farklı sosyal, ekonomik ve etnik özellikler taşıyan geniş bir kesime hitap ettiğini, özellikle Balkanlar, Kafkasya ve Türkistan gibi Osmanlı Türkiyesi ile kültür ve din anlayışı konusunda derin ortak paydaları olan kesimin ilgisini çektiğini ortaya koymaktadır.

Şube'nin, Darülfünûn içerisinde yer almasıyla idari ve akademik yapı itibarıyla kat ettiği en önemli mesafe örgün yapıya sahip olmasıdır. Böylece hoca, kitap ve gelenek merkezli bir eğitim

¹³ Düzenlemeler için, bkz. *Maarif-i Umumiye Nezareti İstanbul Darülfünûnu Talimatnamesi*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1329 r. (1913)).

¹⁴ Zengin, *Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*, 69-81

¹⁵ *Maarif-i Umumiye Nezareti İstanbul Darülfünûnu Talimatnamesi*, mad. 17-18, 49-50 ve 54).

¹⁶ Zengin, *Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*, 68-69.

¹⁷ Bkz. *Maarif-i Umumiye Nezareti İstanbul Darülfünûnu Talimatnamesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1329 (1913).

¹⁸ Zengin, *Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*, 85-93.

anlayışından kurumsal yapı ve program merkezli bir yapıya kavuşan yüksek din eğitimi düzenli, objektif ve eğitim açısından denetlenebilen, kontrol edilebilen ve bu kapsamda düzenlenebilen ve yenilenebilen bir niteliğe sahip olmuştur. Ayrıca kurum merkezli eğitim ile devletin denetiminde din eğitimi, farklı bir yapı içerisinde devam etmiştir. Kurumsal eğitim ile yazılı, belirli ve herkes için geçerli objektif esas ve kurallara geçiş sağlanmıştır. Kurallar, sistemin denetlenebilir olmasını ve kontrolünü mümkün hale getirmiştir. Bu yapı özellikle II. Meşrutiyet döneminde daha da güçlenerek, Darülfünûn içerisinde diğer yakın alanla, Edebiyat Şubesi ile işbirliği yaparak, bir anlamda disiplinler arası işbirliğini gerçekleştiren ve böylece içinde bulunduğu dönem ve zaman göz önüne alındığında, üniversite yapısı ve anlayışı içerisinde önemli sayılabilecek bir adım atmıştır. Bu, önemli ve dikkate alınması gereken bir adımdır. Geline bu noktadan tekrar geri dönülmemiş, Şube, 1915 yılı başında lağvedilerek 1914 yılında Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi'ne aktarılmış olsa da aynı yapıyı burada da muhafaza etmiş, ardından 1924 yılında açılan İlahiyat Fakültesinde sürdürerek günümüze intikal ettirmiştir. Yüksek öğretimde başlayan yenileşme ve kurumsallaşma, 1914 yılındaki medrese ıslahına ilham vermiş, medresenin örgün niteliğe kavuşmasının yolunu açmasına, ıslahın orta öğretimi de kapsayacak şekilde genişleyerek Cumhuriyet dönemine model olması gibi hayırlı bir sonucun doğmasına neden olmuştur.

Amaç, Zihniyet, Program ve Bilgi Anlayışı

Şube'nin kurulmasını sadece yüksek din eğitiminin yapıldığı yeni bir kurumun açılmasından ibaret olarak görmek mümkün değildir. Yukarıda temas ettiğimiz eğitimin örgün hale gelmesi bilgi, ilim, bilimsel yöntem ve eğitim anlayışı gibi konularda zihniyet değişimine yol açmıştır. Böyle bir değişimin aniden gerçekleşmesi mümkün değildir; ancak buna rağmen günümüze kadarki süreçteki inişli-çıkışlı gelişmelerle birlikte, geçmişle kıyaslandığında her şeye rağmen birçok hususta önemli aşamaların kaydedildiği, önemli mesafelerin alındığı görülecektir.

Şube'nin kuruluşu, örgün nitelikte eğitime geçiş öncelikle geleneksel yapının temel özelliklerinin eleştirilmesi, değişmesi ve terkedilmesine neden olmuştur. Şube'nin kurulması din ilimlerini Arapça ile özdeşleştiren, geleneğin ötesine geçemeyen, geleceğini geçmişin kültüründe arayan, baş etmek, yüzleşmek, eleştirmek, tahammül etmek yerine savunan, itham eden, kendi dünyasına çekilerek hayattan kopan bir zihniyete karşı duruştur. Şube, değişen bilgi ve bilim paradigmasının din alanındaki yansımalarının sonucu olarak kabul edilmelidir. Dünyadaki gelişmeler, geleneksel bilginin ve bu kapsamda dinî bilginin insana ve insan hayatına katkısını giderek daha sınırlı hale getirmiştir. Bu durum, dinin insan hayatındaki önemi ve değerini kaybettiği anlamına gelmez. Sadece asırlar öncesine ait ve insan yorumuna dayanan bilginin ve bilgiyi üretme anlayışının yenilenmesi, farklı problemlere yeni açıklamaların getirilmesine duyulan ihtiyacın sonucudur. Değişen dünyanın bilgi anlayışı, bilgiyi üretim biçimi, yüklediği anlam ve değer ile bunların karşılık vereceği hayat, insan ve problemler de değişmiştir. Bütün bunlara karşılık verebilecek yeni bir din anlayışına duyulan ihtiyaç ortada iken geleneksel dinî bilginin kutsal ve değişmez kabul edilmesi hayatın doğal akışına olduğu kadar dinin esasına da aykırıdır.

Öte yandan Şube'nin açılması, değişen bilgi paradigmasına uyum sağlama ve karşılık verme ihtiyacı yanında ve onunla birlikte devlet-toplum-din ilişkisi açısından da Tanzimatla birlikte başlayan değişimin önemli bir aşamasıdır. Tanzimat öncesinde, XIX. asrın başlarından itibaren yönetim alanındaki değişimle birlikte ulemanın devlet işlerindeki ağırlığı giderek azalmıştır. Tanzimat dönemindeki yenilik hareketinin alanının genişlemesi ile hukuk ve genel eğitimin ilmiyenin kontrolünden çıkması Meşihat'ın etkinliğini sınırlamış, din hizmetleri ve özel hukuk alanına inhisar ettirmiştir. Girilen yolun devamında artık yapılması gereken, Meşihat'ın uhdesindeki bu alanlarda çok daha etkin faaliyetler yapabilecek düzenlemeyi gerçekleştirmesidir. Bu da kısaca güncel dini bilginin üretilmesi, din hizmeti verecek görevlilere kazandırılması ve nihayet halka ulaştırılması yahut din hizmetleri ve din eğitimine yönelmek olarak özetlenebilir. Şube'nin kurulması, her ne kadar Meşihat sürece dahil edilmese de artık bu saatten sonra ulemanın ve ilmiye teşkilatının ancak din eğitimi ve din hizmetleri ile uğraşması gerektiği, kendisinden beklenen görevin bu alanlarda çalışması olduğu, bunu yapmadığı takdirde kendisi dışında da söz konusu hizmetin gerçekleştirilebileceği mesajı olarak anlaşılmalıdır. Gerçekten de

II. Meşrutiyet yıllarındaki orta ve yüksek dereceli din eğitiminin birlikte düzenlendiği medrese ıslahatı esnasında Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi bünyesinde yüksek (âlî); hatta ihtisas (Medresetü'l-Mütehassısın) düzeyinde eğitime yer verilmesi, bu mesajın açık biçimde alındığını gösterir. Şube'nin 1915 yılında medreseye intikali, ilmiye teşkilatının uhdesindeki din eğitimi ve medreseyi kaybetmeyi göze alamamasının sonucudur; zira böyle bir durum, ilmiyenin elinde kalan etkinlik alanlarından birisini daha kaybetmesi anlamına gelecektir. Ne var ki bu girişim de medrese ve ilmiye teşkilatının varlığını korumaya yetmemiştir. Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesinin ardından örgün din eğitimi Maarif Vekâlet'ine bağlanarak din hizmetleri, yeni kurulan Diyanet İşleri Reisliğine verilmiş, böylece Tanzimat öncesinde başlayan süreç tamamlanmıştır.

Şube'nin kurulması, dinin öncelikle bir eğitim ve öğretim alanı olarak görülmesinin sonucu olarak değerlendirilebilir. Gerçekten de Osmanlı Devleti'nde ilmiye teşkilatının gerek kurum gerekse personel açısından ilgi alanı, din hizmetlerinden çok daha fazla hukuk alanı olmuştur. Orta ve yüksek dereceli eğitim kurumu olarak medreseden yetişenlerin öncelikli hedefi müderris, kadı veya müftü olabilmektir. İmam-hatip ve vaizlik gibi görevler ya alt düzey medrese eğitimi alanların yahut tasavvuf erbabının yerine getirebileceği, ayrı ve özel bir eğitime ihtiyaç duyulmayan alanlar olarak kabul edilmiştir¹⁹. Bunun ötesinde medresenin, halkın din eğitimine ayırdığı mesai cer uygulaması ötesine geçmemiştir. Sonuçta halk, inanç ve ibadetle ilgili en temel bilgilerden ibaret dini bilgileri, kalıplar halinde ve çoğunlukla içeriğinde birçok asılsız bilginin olduğu kaynak ve kişilerden öğrenmek zorunda kalmıştır²⁰. Bu anlayışın klasik dönemde yetersizliği fazla hissedilmemiştir; ancak kapalı toplumdaki geleneksel yorum ve açıklamalar yetersiz hale gelmeye başlamıştır. Üstelik halka dini bilginin verilmesinde son derece önemli bir araç olan hutbelerin dilinin Arapça olması, verilen bilginin yetersizliği yanında dil engelini de ortaya çıkarmıştır²¹. Halbuki Şube'nin açılması ile geleneksel medresenin hukuk boyutu dışında bırakılmış, kurum din ilimlerinde uzmanlar yetiştirmenin yanında halka dini bilgiyi ulaştıracak nitelikli din görevlisi yetiştirmek amacına yönelmiştir. İlk aşamada kurumun görevi din alimleri yanında idadi muallimi yetiştirmek olarak belirlenmiş, imam-hatip ve vaiz gibi yaygın din eğitimi görevlileri için II. Meşrutiyet yıllarında ayrı kurumların açılması tercih edilmiş, hem Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi hem de 1924 yılındaki İlahiyat Fakültesinin görevi öncelikli olarak üst düzey din bilgini ve uzmanı yetiştirmek olarak belirlenmiştir. Aynı anlayış 1949 yılında açılan İlahiyat Fakültesinde de korunmasına rağmen 1958'den itibaren açılan Yüksek İslam Enstitüleri ile 1973'te açılan İslami İlimler Fakültesi'nde din ilimleri alanında uzmanlar yanında yaygın din eğitimcisi yetiştirmek de amaç olarak belirlenmiştir. Uzmanlığın ve niteliğin arandığı bir ortamda olması gereken de budur.

Matbaanın İslam dünyasında geç kabul görmesi bir yana bu aracın din alanında daha da geç kullanılması ile ilmiyenin söz konusu alandaki hakimiyeti arasında ilişki vardır. Yine dini bilgiye halkın rahatça ulaşmasındaki en önemli ve ulemanın da daima ileri sürdüğü engel Arapçadır. Dini bilgi ile Arapça arasında mutlak bir ilişki kuran geleneksel anlayış, önce dini eserlerin, sonra da Kur'an'ın matbaada basılması ve tercümesine izin vermemeyi adeta itikadî bir gereklilik gibi ileri sürmüştür. Halbuki bilginin giderek yaygınlaştığı dünyada dinî bilginin elit bir zümrenin inhisarında tutulmasına imkan yoktur. Tanzimatla birlikte bilgi, eğitim kurumları, matbaa, iletişim araçları ve basın yoluyla yaygınlaşırken dinî bilginin bunun haricinde kalmasını beklemek zamanın ruhunu okuyamamak yahut alışkanlıktan vazgeçememek yahut itibar ve

¹⁹ Din görevlilerinin nitelik sorunu son dönemlerde üzerinde durulan hususlardan birisi olmuş ve birtakım çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar hakkında bilgi için, bkz. Zeki Salih Zengin, "Osmanlılarda II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları", *İslam Araştırmaları Dergisi* 36 (2016), 33-61, (2016); Necati Döğüş, "Osmanlı Devleti'nde Açılan İlk İmam Hatip Okulu: Menşe-i Eimme ve Hutebâ", *Diyanet İlmî Dergi* 58 (2022), 837-884.

²⁰ Bkz. Hatice Kelpetin Arpaguş, *Osmanlı ve Geleneksel İslam*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014; Amine Nuriye Çıtırık, "Osmanlı Döneminde Halkın Din Anlayışının Oluşmasını Etkileyen Kaynaklar", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2019), 861-883.

²¹ Zeki Salih Zengin, "Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17/1 (2008), 379-398.

saygınlığını kaybetmek endişesine kapılmak anlamına gelecektir. Şube'nin açılması dinî bilginin çok daha geniş bir kitleye ulaşabilmesine imkan verdiği gibi daha da önemlisi, bu bilginin insana ve hayata, karşılaşılan problemlere çözüm aranması çabasına katkı ve imkan vermiş olmasıdır. Dinî-kültürel mirası yok saymayan; ancak arkeolojik boyuta da takılıp kalmayan, bilginin nas ve kültürel boyutunu ayırabilen, mevcut ve üretilmiş hazır bilgiyi adeta kutsallaştırıp intikal ettirmeyi esas amaç kabul etmenin ötesinde, eleştiren, tartışan ve güncel problemlere çözüm arayan bir ilim, bilgi ve eğitim anlayışının yolunu açmıştır. Bütün bunların gerçekleşmesinde din ilimleri hakkındaki çalışmaların ve eğitiminin Türkçe yapılmasının, diğer bir ifade ile din eğitimi dilinin Türkçeleşmesinin muazzam derecede önemi vardır. Özellikle, Şube'nin açılması ile başlayan sürecin Cumhuriyet dönemindeki aşamasında ve günümüze kadarki zaman içerisinde din ilimlerinin her sahasında Türkçe son derece kıymetli ilmi çalışmalar yapılmıştır²².

Şube'nin kurulması ile yüksek din eğitiminin amacı ve niteliği yanında akademik yapılanması ve öğretim programı da değişmiştir. Geleneksel medrese eğitimine dayalı din eğitimi anlayışı, günümüzdeki ifadesi ile Temel İslam İlimleri alanına inhisar ederken, yüksek din eğitiminin üniversite bünyesine intikali ile Felsefe ve Din Bilimleri ile İslam Tarihi ve Sanatları alanları da bu eğitim alanına dahil olmuştur. Bu kapsamda İslam dışındaki dinler, dinin insan ruhu ve sosyal hayatına tesiri, eğitim boyutu, sanat ve kültüre dair birikimi de öğretim alanına dahil edilmiş, böylece olaylara, gelişmelere ve sorunlara çok daha geniş bir çerçeveden bakma imkanı sağlanmıştır. Daha da ötesinde bu alanlarda çalışan akademisyenler bilimsel metotlara bağlı olarak geçerli ve güvenilir bilgiler üretme çabası göstermiş, İslam'ın dünü ve bugününe dair birçok eserler ortaya koymuşlardır. Böylece geleneksel anlayışın bilgi karşısındaki simge davranışı olan geleneksel bilgiyi kutsayan yaklaşımı yerini eleştiren, değerlendiren, problemlere çözüm üreten bir bakış açısına ve bu bakış açısı ile üretilen bilgiye terk etme eğilimine bırakmıştır. Bugün bile bunun tam olarak başarıldığını iddia etmek mümkün değildir; ancak önemli bir mesafenin alındığını inkar da mümkün değildir.

Gerek medreselerin ıslahı gerekse Darülfünunda Şube'nin açılması ile örgün din eğitimi adına yapılanlara ulemanın desteği vardır. Bu desteğin az ya da çokluğu önemli değildir; zira yeniliğe duyulan ihtiyacın bir vakıa olduğu açıktır. Bu ihtiyacın taktir edilerek adımların atılması, değişimin fark edilmesi yanında gerçekçi bir planlamanın yapılması ve kararlı duruşa bağlıdır.

Alınan kararların zamanında ve tam olarak uygulanmaması, sık sık değiştirilmesi programların kısa süreler içerisinde değişmesine neden olmuştur. Sözü ettiğimiz dönemlerde yaşanan siyasî, askerî ve iktisadî kargaşanın da olumsuz etkilerini unutmamak gerekir. Yapılan çalışmalara rağmen Şube, 1914 yılında kurulan Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi içerisinde faaliyetini sürdürmek üzere 1915 yılında kapatılmıştır. Böylece, Türkiye'de yüksek din eğitiminin varlığının medrese dışında, Üniversite bünyesinde devam etmesi hususundaki sözü ettiğimiz girişim kesintiye uğramış; ancak sona ermemiştir. 1924 yılında tekrar üniversiteye döndüğü ve artık üniversite içinde kesintisiz varlığını devam ettirdiği süreç için bir tecrübe ve adım oluşturmuştur. Bu adım, sonraki adımlar için sadece cesaret değil aynı zamanda artık tekrar geri dönmenin mümkün ve anlamlı olmayacağı hususunda da iyi bir örnek olmuştur.

SONUÇ

XVIII. asırda başlayan Osmanlı devlet teşkilatı ve kurumlarındaki sınırlı ve dar kapsamlı yenileşme hareketi, ilerleyen süreçte daha geniş ve kapsamlı bir hal almıştır. Askerlik, tıp ve teknik alanlarla sınırlı olarak başlayan yenilik hareketi Tanzimat'ın ilanından sonra hukuk, iktisat ve eğitim alanlarını da içine alarak genişlemiştir. Tanzimat Fermanı, devletin bundan sonraki süreçteki politikasının, kurumların Batılı modele uygun biçimde yeniden düzenlenmesi yönünde olacağına belgesi niteliğindedir. Tanzimat sonrasında sadece resmî kurumlarda değil aynı

²² Bkz. "İlahiyat Fakültesi Heyet-i Talimiyesinin Matbu Eserleri", Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası 21 (1931), 59-64; Hamit Er, *İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*, (İstanbul: Sosyal Bilimler Araştırma Merkezi, 1993); Adem Güneş, "Türkiye'de İlahiyat Fakülteleri Tarafından Yayınlanan Dergilerde Yer Alan Din Eğitimi Konulu Makaleler Üzerine Bir Analiz", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/3 (2018), 1537-1561.

zamanda sosyal hayatta da değişim yaşanmıştır²³. Söz konusu değişim değerlendirilirken sosyal değişimin bir vakıa olduğunu, asıl, doğru ve tutarlı olanın değişime karşı çıkmak ve olumsuzluklarından dert yanmak değil, kontrol etmek ve uyum göstermek olduğunu unutmamak gerekir.

Değişime karar verilen süreçte öne çıkan kurumlardan biri de eğitim olmuştur. Bu alanda tutulan yol geleneksel yapı ve kurumların yanında yeni bir eğitim teşkilatının kurulması olmuştur. Tanzimat sonrasında kurulan Maarif teşkilatı eğitim kurumu, eğitim anlayışı, organizasyonu, eğitici ve program yapısı itibarıyla geleneksel eğitim anlayışından oldukça farklı özellikler taşır. Öncelikle bilgi, insana verilen değer sonucunda bir hak olarak görülerek hem bireyin hem de toplumun gelişimi açısından yaygınlaştırılması gereken bir değer olarak kabul edilmiştir. Hem birey hem de toplum için bu hakkın teslimi devletin temel görevleri arasında kabul edilmiştir. Yeni kurulan mektep planlı, düzenli ve kontrollü eğitimin yapıldığı bir kurum olarak söz konusu hakkın teslim edildiği bir mekandır. Diğer taraftan teknik gelişmeler bilginin hızla yayılmasına, insanların ve bu çerçevede toplumların ve kültürlerin de çok daha yoğun biçimde temasına yol açmıştır. Geleneksel eğitim anlayışı ve kurumların mevcut hali ile bütün bu gelişmelere karşılık vermesi söz konusu olamamıştır. XVII. asırdan itibaren kaleme alınan ıslahat layihalarına bakıldığında kurumların, yeniliklere ve değişime karşılık vermek bir yana geleneksel dönemlere ait ideal özelliklerini dahi kaybettikleri görülmektedir.

Tanzimat döneminde kurulan yeni eğitim teşkilatı, din ilimlerinin tahsil ve tedrisi ile din hizmetleri için görevlilerin yetiştirilmesi işini medreseye bırakarak genel eğitimi bütün alanları ile denetimine almıştır. Bu esnada hukuk alanındaki gelişmeler, özel hukuk dışındaki bütün düzenlemelerin ve hukuk yönetiminin ilmiyenin kontrolü dışına çıkmasına neden olmuştur. Böylece geleneksel ilmiye teşkilatının en önemli etkinlik alanı olan eğitim ve hukuk başka bir teşkilata bağlanınca ilmiyenin yetki ve faaliyet alanı kısmen hukuk ve din hizmetleri ile sınırlı kalmıştır. Ortaya çıkan sonuç karşısında mesaisini din hizmetlerinin niteliğini artıracak faaliyetlere hasretmesi ve medreseleri ıslaha girilerek değişen şartlara uyumlu hale getirmesi beklenen Meşihat, işin hukuk tarafı ile ilgilenerken ulemanın kaynağını teşkil eden medrese eğitiminin ıslahı hususunda - ferdî birtakım girişimler bir yana bırakılırsa - neredeyse hiçbir tepki göstermemiştir. İlmiyenin tepkisiz tutumu işleri kendi halinde bırakmamış, *tabiat boşluk kabul etmez* fehvasınca kalemiye (mülkiye) din ilimlerinin tahsili meselesi ile alakadar olmuş; ancak bu alaka tahsilin medrese dışında yapılması sonucunu getirmiş, 1900 yılında Darülfünun'da Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi kurulmuş, böylece yüksek din eğitimi üniversite yapısı içerisinde yerini almıştır.

İlmiyenin uhdesinde kalan medreseler ve din eğitiminin de elinden çıkacağı endişesi yanında, devrin siyasî iradesinin de onayı ve özellikle ulema ve medrese talebelerinin ısrarlı talepleri sonunda medreselerin orta ve yüksek dereceli kurumlar olarak mektep modelinde düzenlenmesi ile Şube, 1915 yılında medrese bünyesine dönmüş; ancak bu ayrılık fazla sürmemiştir. Yüksek din eğitimi 1924 yılında açılan İlahiyat Fakültesi ile üniversiteye, bu defa dönmek üzere tekrar geri gelmiştir. Şube'nin açılması ile dinin eğitim ve din hizmetleri boyutu ön plana çıkmış, din ilimleri üzerinde geleneksel yaklaşımın ötesinde ilmî çalışmalar yapılmasına yol açılmış, medreselerin ıslahı bir zorunluluk halini almış ve nitelikli din görevlisi yetiştirmek öncelikli ve özel bir hedef olarak belirlenmiştir. Nitekim II. Meşrutiyette medrese ıslahı esnasında nitelikli din görevlisi yetiştirmek amacı ile müstakil medreseler açılmıştır.

Yüksek din eğitiminin üniversiteye katılması Osmanlı eğitim sisteminin dönüşümünün din eğitimi alanındaki yansımasıdır. Bu alanının üniversite içinde yerini alması öncelikle teşkilatındaki ve akademik yapısındaki değişime neden olmuştur. Kurumun örgün yapıya kavuşması ile program ve yönetim de belirgin hale gelmiştir. Ancak yüksek din eğitiminin üniversite içinde yer alması, sözünü ettiğimiz değişimle birlikte dinin hem ilmî hem de birey ve toplum açısından özel öneme sahip değerinin anlaşılması, yorumlanması, insanın bireysel ve

²³ Tanzimat sonrasında sosyal hayattaki değişimin farklı dönemler karşılaştırılarak anlatımı için, bkz. Refik Halid Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, (İstanbul: İnkılap Yay., 2017).

toplum hayatına katkısına imkan sağlanması açısından da özel bir anlam taşımaktadır. Dolayısıyla değişim esas itibarıyla din ilimleri üzerinde yapılacak çalışmaların niteliği ile üretilen bilginin topluma ulaştırılması konusunda olduğu gibi din-insan-toplum ilişkileri hususunda bir bakış, anlayış ve zihniyet değişimini getirmiştir. Söz konusu değişimin ve özlenen gelişmenin bütünüyle sağlandığını iddia edebilmek mümkün değildir; ancak karşılaşılan problemlerin çözümünün de sözünü ettiğimiz zihin yapısı ile sağlanabileceğini unutmamak gerekir. Geriye dönüş, tarihin ve tecrübenin gözler önüne serdiği gerçeğin inkarından başka bir şey olamaz.

KAYNAKÇA

- Arpaguş, Hatice Kelpetin. *Osmanlı ve Geleneksel İslam*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
- Bein, Amit. *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti: Değişimin Faileri ve Geleneğin Muhafızları*. İstanbul: Kitap Yay., 2012.
- BOA. (Başkanlık Osmanlı Arşivi). Y.EE. No: 2/9 ve 71/89; ŞD. No: 205/36.
- Cihan, Ahmet. *Reform Çağında Osmanlı İlmîye Sınıfı*. İstanbul: Birey Yay., 2004.
- Çıtırık, Amine Nuriye. "Osmanlı Döneminde Halkın Din Anlayışının Oluşmasını Etkileyen Kaynaklar", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2019), 861-883.
- "Darülfünûn-ı Şâhane Nizamnamesi". 16 Rebiülahir 1318/30 Temmuz 1316 (12 Ağustos 1900), *Düstur* VII, Birinci Tertip, Ankara: Başvekâlet Matbaası, 1941, 659-664.
- Döğüş, Necati. "Osmanlı Devleti'nde Açılan İlk İmam Hatip Okulu: Menşe-i Eimme ve Hutebâ", *Diyanet İlmi Dergi* 58 (2022), 837-884.
- Güneş, Adem. "Türkiye'de İlahiyat Fakülteleri Tarafından Yayınlanan Dergilerde Yer Alan Din Eğitimi Konulu Makaleler Üzerine Bir Analiz", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/3 (2018), 537-1561.
- Er, Hamit. *İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*, İstanbul: Sosyal Bilimler Araştırma Merkezi, 1993.
- "İlahiyat Fakültesi Heyet-i Talimiyesinin Matbu Eserleri", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 21 (1931), 59-64.
- Karay, Refik Halid. *Üç Nesil Üç Hayat*. İstanbul: İnkılap Yay., 2017.
- Kırmızı, Abdülhamit. "Şer'an Olamadığı Halde Kanunen ve Nizamen: Osmanlı Uleması ve Tanzimat", *Sahn-ı Semân'dan Darülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası-Alimler, Müesseseler ve Fikri Eserler XIX. Yüzyıl*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021, 31-71.
- "Kur'an-ı Kerim Tercümesi Hakkında", *Hayrül-Kelam* 17, 14 Rebiülahir 1332 (12 Mart 1914), 136. *Maarif-i Umumiye Nezareti İstanbul Darülfünûnu Talimatnamesi*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1329 r. (1913).
- "Müslümanların Şimdiki Hali ve Şimdiki Uleması". *Sırat-ı Müstakim* 7/160 ve 161 (7 ve 12 Şevval 1329/1 ve 6 Ekim 1911), 62-64 ve 78-79.
- Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesi*. İstanbul: 1329-1331 r. (1913).
- Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesi*. İstanbul 1333 r. (1917).
- Özkul, Osman. *Gelenek ve Modernite Arasında Ulema*. İstanbul: Birharf Yay., 2005.
- Savaş, Ali İbrahim. "Lâyiha Geleneği İçinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı İslahat Projelerindeki Tespit ve Teklifler", *Bilgi* 9 (1999), 87-113.
- Shayegan, Daryush. *Yaralı Bilinç Geleneksel Toplumlarda Kültürel Şizofren*. İstanbul: Metis Yay., 2020.

- Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*. Haz. Ali Suat Ürgüplü, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 2015.
- Taşkesenlioğlu, M. Yasin. "Siyaset ve Modernleşme Karşısında İlmîye Ricalî". *Mavi Atlas* 6/1 (2018), 326-348.
- Zengin, Zeki Salih. *II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*. İstanbul: Çamlıca Yay., 2021.
- Zengin, Zeki Salih. *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*. Ankara: Akçağ Yay., 2002.
- Zengin, Zeki Salih. "Osmanlılarda II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları". *İslam Araştırmaları Dergisi* 36 (2016), 33-61.
- Zengin, Zeki Salih. *Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*. Ankara: Maarif Mektepleri Yay., 2019.
- Zengin, Zeki Salih. "Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler". *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17/1 (2008), 379-398.